

Кучук А. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПРИНЦИПИ ПІЗНАННЯ ПРАВОВИХ ЯВИЩ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕТОДОЛОГІЇ

PRINCIPLES OF COGNITION OF LEGAL PHENOMENA AS AN ELEMENT OF METHODOLOGY

Стаття присвячена дослідженню одного зі структурних елементів методології правознавства – принципів пізнання правових явищ. Автор акцентує увагу на недоцільності виокремлення у структурі методології правознавства світогляду. Розкрито зміст принципів об'єктивності, всебічності й повноти. Детально висвітлюються проблемні аспекти принципу об'єктивності.

Ключові слова: методологія правознавства, принцип пізнання правових явищ, принцип об'єктивності, принцип всебічності й повноти, світогляд.

Статья посвящена исследованию одного из структурных элементов методологии правоведения – принципов познания правовых явлений. Автор акцентирует внимание на нецелесообразности выделения в структуре методологии правоведения мировоззрения. Раскрыто содержание принципов объективности, разносторонности и полноты. Подробно освещаются проблемные аспекты принципа объективности.

Ключевые слова: методология правоведения, принцип познания правовых явлений, принцип объективности, принцип разносторонности и полноты, мировоззрение.

The article is devoted to one of structural elements of methodology of science of law – principles of cognition of legal phenomena. The author focuses his attention on irrationality of isolation of world outlook jurisprudence within structure of methodology. The content of following principles: objectivity, comprehensiveness and completeness is exposed. The problematic aspects of principle of objectivity are revealed in detail.

Key words: methodology of science of law, principle of cognition of legal phenomena, principle of objectivity, principle of comprehensiveness and completeness, worldview.

Політична, економічна, ідеологічна кризи, що супроводжують українські державотворчі процеси, заважають країні вийти на європейський рівень суспільного життя. Важливим аспектом виходу України з такої ситуації є належне теоретичне забезпечення цих процесів. Не можна й далі реформувати окремі елементи соціальної, в тому числі правової системи, не маючи чіткої програми, концепції, яка слугує «дороговказом». До того ж негативні тенденції посилюються під впливом правового нігілізму значної частини населення. Необхідність правового виховання, підвищення правової свідомості є незаперечною. А це ще раз підтверджує важливість теорії права. Адже лише адекватно сприймаючи право, можна позбутися правового нігілізму чи ідеалізму, чітко усвідомлювати зміст державотворчих процесів та розуміти необхідність останніх.

Реформування національної правової системи, підвищення ефективності юридичної діяльності, зміна пріоритетів у діяльності державних органів та громадських організацій можуть призвести до очікуваного результату лише за умови їх належного наукового забезпечення. В свою чергу, соціальна цінність та ефективність наукових розробок державно-правових явищ значною мірою визначаються їх методологічною обґрунтованістю. Особливої уваги при цьому потребують принципи пізнання правових явищ, від яких залежить не лише сам процес дослідження, але і вибір інших засобів пізнання.

Питання методології правознавства неодноразово порушувалося вітчизняною правничою наукою. У зв'язку з цим слід згадати таких науковців, як С.Д. Гусарев, В.В. Дудченко, О.В. Зайчук, М.С. Кельман, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, М.В. Костицький, Л.А. Луць, О.Є. Маноха, Ю.М. Оборотов, А.Ф. Крижанівський, О.М. Литвинов, С.І. Максимов, М.Г. Патей-Братасюк, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.Д. Тихомиров, М.В. Цвік та ін.

І до сьогодні стан методології правознавства не відповідає реаліям суспільного життя і багато у чому характеризується еkleктизмом, спекулятивністю, нерациональністю, «засиллям традицій». До того ж, майже не дослідженим є питання принципів пізнання правових явищ і їх місця в структурі методології.

Мета дослідження – висвітлення принципів пізнання правових явищ.

Зазвичай методологія розглядається як: 1) система методів пізнання; 2) вчення про систему методів пізнання. Водночас методологія – складне й багатогранне явище, що охоплює не лише систему методів пізнання і вчення про ці методи. До цієї системи належать, перш за все, методологічні принципи (вихідні ідеї), відповідно до яких має здійснюватися вибір підходів і методів пізнання.

Водночас слід наголосити, що висвітлюючи питання методології юриспруденції, С.Д. Гусарев і О.Д. Тихомиров зазначають, що «методологія правознавства має ряд компонентів: світоглядну пози-

цію (тип наукового мислення), загальні теоретичні принципи (парадигми), систему методів та засобів пізнання, вчення про неї» [1, с. 64], вказуючи, що на кожному етапі розвитку суспільства іманентним був особливий домінуючий світогляд, який учені розглядають як «цілісну сукупність домінуючих уявлень про світ, роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, установлень, ідеалів, принципів, ціннісних орієнтацій пізнавальної і практичної діяльності людей, їхньої життєдіяльності в цілому» [1, с. 69]. На підтвердження цієї тези С.Д. Гусарєв і О.Д. Тихомиров наводять приклади домінування теології в середньовічну епоху розвитку соціуму, антропоцентризму та критики теології – в епоху Відродження, раціоцентризму – в епоху Просвіти, лібералізації – на кінець Нового часу, плюралізму, інформатизації та інтеграції – у Новітній час.

У цілому не можна не погодитись із наведеним, однак слід уточнити, чи доцільно розглядати світогляд як складову наукової методології, що є однією з фундаментальних категорій філософії. Зазвичай світогляд розуміють як систему узагальнених знань про світ і місце людини у ньому, що виражається через аксіологічні установки особи (соціальної групи), а також через переконання відносно сутності природного і соціального світу [2].

На думку Ю.О. Наріжного, світогляд слід розглядати як спосіб самовизначення людини у світі, комплекс уявлень про світ і про себе, що включає в себе не лише знання (моделі світу, людини, суспільства тощо), але і цілі, цінності, ідеали, оцінки, життєві програми та ін. [3, с. 20].

Світогляд є безпосереднім фактором соціальної (чи антисоціальної) поведінки людини. Саме тому категорія, що розглядається, дуже тісно пов'язана з правом і правовими явищами. «Світогляд – невід'ємна складова духовної діяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому. Передумовою осягнення світогляду є увага до тих проблем, які визначають його специфіку. Головними серед них є такі: «Що таке людина?», «Що таке світ?», «Якими мають бути принципи стосунків людини зі світом?», «Наскільки вільною є людина у виборі способу ставлення до світу?». Таким чином, світогляд можна визначити як сукупність уявлень людини про саму себе та своє місце у світі. Предметом світогляду є відношення «людина – світ».

«Світогляд людини – це форма регуляції її життєдіяльності, тобто система узагальнених поглядів і переконань, які визначають розуміння світу в цілому, систему ціннісних орієнтацій людини, стратегію її поведінки та діяльності», – зазначають окремі науковці [4, с. 10].

Наведене вказує на певну подібність світогляду та ідеології, однак остання є складовою світогляду, який є ширшим за обсягом, і співвідносяться вони як ціле і частина. У межах одного світогляду, наприклад релігійного, може співіснувати декілька ідеологій.

Світогляд формується у людини з дитинства, значну роль у цьому відіграє її оточення. Зазвичай на час провадження наукового дослідження у людини

вже існує системне бачення світу та місця у ньому людини, сформована система аксіологічних установок, що визначають її взаємодію з навколишнім світом. Відтак методологія є вторинним явищем у порівнянні з світоглядом. Із уже сформованим світоглядом науковець визначає проблему і напрями її розв'язання за допомогою відповідних засобів. Таким чином, багато у чому ефективність дослідження досягається вдалим поєднанням світоглядних установок науковця та обраних засобів пізнання. У зв'язку з цим не можна не зазначити, що сама по собі методологія не є фактором новизни дослідження. Таким чинником є, наприклад, інтуїція, інсайт та ін. (які однак не виникають самі по собі, а є результатом повсякденної науково-дослідної роботи. Так, класичним прикладом у цьому аспекті є сприйняття більшістю населення відкриття періодичної системи хімічних елементів Д.І. Менделєєвим як результат сновидіння. Однак, ця таблиця «сформувалась» у його уяві саме тому, що він працював над нею). Зауважимо, саме до інтуїції, емпіричних даних міркувань апелює відомий логік сучасності О.О. Зінов'єв: «І ця апеляція ми вважаємо не лише допустимою, але і цілком необхідною: логічні теорії у власному розумінні слова повинні слугувати для мети опису цілком реальних фактів, у нашому випадку – фактів розмірковувань, висновків» [5, с. 4].

Доволі чітко таку ситуацію описав І.О. Ільїн: «Якщо уявимо собі на мить комашку, яка живе у двох вимірах, має довжину і ширину, але не має третього виміру – висоти, і поміщена в окреслене коло, то побачимо, що вона не тільки не в змозі виповзти з цього кола, але що вона і увийти собі не може, які бувають істоти трьох вимірів. Дайте їй увийти тривимірну будову – і вона зрозуміє, в чому справа; дайте їй самій засоби вимірювання висоти – і вона сама не зрозуміє, у чому вона досі затруднялася» [6, с. 335–336].

Зважаючи на вказане, слід акцентувати увагу на тому, що з метою отримання саме наукових знань суб'єкт пізнавальної діяльності повинен максимально «абстрагуватися» від власних цінностей, поглядів, нейтралізувати ідеологічний фактор і дослідити предмет в усіх можливих аспектах усебічно і «безособово», лише за таких умов можна отримати об'єктивні знання. Тому, з одного боку, методологія має максимально «об'єктивізувати» пізнавальну діяльність – «виправити» світоглядні установки, а з другого – вибір пізнавальних засобів зумовлено світоглядними установками дослідника.

Таким чином, методологія і світогляд перебувають у діалектичному взаємозв'язку, однак методологія не включає до свого складу світогляд. При цьому важливо для наукового дослідження правових явищ дотримуватися низки основоположних ідей, які дозволять отримати знання з мінімізованим суб'єктивним аспектом – принципами пізнання.

До принципів пізнання правових явищ слід віднести такі:

1) об'єктивності, що з необхідністю вимагає розгляду правових явищ у всій багатогранності, склад-

ності та суперечливості, виходячи з сукупності позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки;

2) всебічності й повноти, що передбачає дослідження різних аспектів правових явищ, їх взаємозв'язків і взаємодії як між собою, так і з іншими, близькими до них соціальними явищами. Наука не повинна акцентувати увагу лише на окремих властивостях явища, ігноруючи інші, вважаючи їх несуттєвими. Так, визначаючи поняття права, не можна не враховувати різні концепції його розуміння та ототожнювати право із законом. Так само не можна пов'язувати право лише з діяльністю держави (сприйняттям чи санкціонуванням правил поведінки), а правотворчість розуміти як діяльність держави за участю громадянського суспільства, і вважати при цьому формами права правовий звичай, правову доктрину і релігійно-правовий текст;

3) правового поліцентризму, що вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються правові та/чи державні явища.

Слід зауважити, що А.А. Козловський виділив близько 200 принципів пізнання права, серед яких виокремимо такі:

1) «Право може виникати, існувати, реалізовуватися й відмирати тільки завдяки їй у формі пізнання» [7, с. 32]. Це положення є важливим в аспекті нашого дослідження, так як вказує на іманентність праву соціокультурності, зв'язок права з мисленнєвим процесом. До того ж, пізнання, як указувалося, виступає не лише у формі науки (раціо), але й інших, зокрема мистецтва (емоціо), що знову відображає один із аспектів правового поліцентризму;

2) «Вершини права – це завжди і вершини соціального пізнання, а видатні досягнення в пізнанні з необхідністю виражаються у правових формах» [7, с. 32]. Це положення є важливим для цього дослідження, так як вказує на зв'язок культури і права, адже пізнання так чи інакше опосередковується нормами, в яких закріплені закономірності (правила поведінки з технікою не є частиною соціальних норм на відміну від норм права). Відтак право не розглядається як «закрита», «відокремлена» система, набір прескриптивних текстів, щось зовнішнє з соціумом, яке не має до останнього ніякого відношення, крім нав'язування йому моделей поведінки (таке розуміння права не властиве правовій системі, яка саме і сприймається як результат екстраполяції від культури суспільства);

3) «Пізнання і розвиток правовідносин неминуче зумовлюється особливостями і закономірностями соціального розвитку суспільства. А процес правового пізнання і розвиток права сприятливо впливає на загальний прогрес економічних і соціальних відносин. Взаємодія гносеологічно-правового і соціально-історичного чинників тут двостороння, але не завжди позитивна і не завжди рівномірна. Зміна характеру приписів правових інститутів може викликати негативні соціальні наслідки, а стагнація соціальних відносин не сприяє вдосконаленню пра-

вовідносин. З іншого боку, у взаємодії соціально-історичного та пізнавально-правового факторів один із них може бути явно домінуючим» [7, с. 33]. Це положення також вказує на зв'язок права із соціальними явищами конкретного суспільства. До того ж, у наведеному принципі йдеться про діалектичний зв'язок правових і соціальних явищ (а не тільки про детермінований вплив, як це властиво при розгляді правових явищ через призму нормативізму).

Зауважимо, що найбільш дискусійним серед указаних принципів є принцип об'єктивності (принцип правового поліцентризму потребує окремого дослідження).

У словнику іншомовних слів наводиться таке тлумачення терміну «об'єктивний» (від лат. *objectum* – предмет): 1) який існує поза людською свідомістю і незалежно від неї; незалежний від волі, бажань людини; зовнішній, докотолишній, реальний, дійсний; 2) неупереджений, правильно оцінений» [8]. Говорячи про право, правові явища, не можна однозначно назвати їх об'єктивними. По-перше – це завжди явища соціальні, а відповідно невіддільні від природи суспільства і людини зокрема, що є фактором суб'єктивності самого явища і суб'єкта пізнавальної діяльності (яким є людина). «Вважаю, що так званий відрив «живої» і «мертвої» природи, Матерії і Духу, Буття і Свідомості, соціуму і природи безпідставний. Згадуючи четвертий закон Коммонера, згідно з яким «все пов'язано зі всім», можна стверджувати, що вказаний вище розрив безпідставний», – зазначає М.В. Костицький [9, с. 11].

Пізнавальний процес не може відбуватися поза свідомістю суб'єкта наукового дослідження, відтак до будь-якого знання додається суб'єктивний момент (не можна не згадати відомий приклад із квантової фізики щодо розгляду потоку електромагнітного випромінювання для пояснення корпускулярно-хвильового дуалізму).

Тому говорячи про об'єктивність, передусім йдеться про необхідність максимального позбавлення суб'єктивності у процесі дослідження, розгляду явища, предмета незалежно від ідеологічних переконань науковця тощо. У зв'язку з цим слід зазначити, що існують різні теорії істини. Так, коли істинним визнається правильне відображення явища (предмета) у свідомості суб'єкта дійсності – то це класична (кореспондентська) теорія істини. Якщо йдеться про відповідність одних знань іншим – то це когерентна теорія істини. Конвенційна теорія істини розглядає істинним те положення, яке визначається більшістю як правильне (згадаємо учення Томаса Куна про наукову парадигму і його розуміння наукового співтовариства). А ще є неотомістська теорія, в межах якої істина є Божим одкровенням. І це лише невелика частина теорій істини.

Крім цього, необхідно враховувати специфічність такого предмета дослідження, як право. Додамо, що радянська і пострадянська юридична наука оперує словосполученнями «об'єктивне право» та «позитивне право», які можна вважати евфемізмом терміну «державницьке право»: з одного боку, наука

пов'язує систему формалізованих приписів держави зі справедливістю, а з іншого – розглядає право саме як результат діяльності держави, може надавати правового характеру і тим законам (чи їх положенням), які не є справедливими. Об'єктивність права пов'язується з його незалежністю від факту існування/неіснування окремого суб'єкта. Народившись, людина «потрапляє» у світ, в якому вже установлені певні правила поведінки, існування яких не залежить від цієї людини. Вона не в змозі їх змінити чи відмінити.

Однак суто гіпотетично можна уявити ситуацію: тоталітарна держава, якою керує деспотичний вождь. Звісно, у такій державі правом будуть називатися веління вождя (навіть якщо це буде теократична держава, то представником Бога на землі буде цей тиран, який є ретранслятором волі Бога, а відтак саме вказівки вождя є волею Бога, їм надається сакральний зміст). То виникає запитання: а чи є право у такій державі для вождя об'єктивним явищем? Ми не беремо до уваги той факт, що прескриптивні тексти вождя не завжди (і навіть у більшості випадках) будуть нереалізованими, адже самі суспільні відносини, звичаї, які склались у такому суспільстві, не наділяються правовим характером і правом не вважаються. Більш того: а чи можна буде назвати пізнанням права дослідження (проведеного з використанням формально-догматичного (юридико-технічного, герменевтичного) методу) таких прескриптивних текстів.

Нагадаємо, що подібну ситуацію змалював відомий філософ права Лон Фуллер у праці «Мораль права». Йдеться про легенду про Рекса [10, с. 38–42]. І хоча сам Лон Л. Фуллер з цієї легенди виводить вісім способів стати неспроможним законодавцем, вона також вказує на дещо більше: у цілому і без наявності кодексу (чинного законодавства) може функціонувати суспільство, відносини в якому будуть регулюватися іншими засобами – звичаями, корпоративними нормами, мораллю та ін., що вказує на наявність права навіть за відсутності закону: закон і право не тотожні. Образно кажучи, право має відношення, у першу чергу, до народу, суспільних відносин, а закон – до публічної влади. Відтак на особливу увагу заслуговує соціологічна школа права, яка і розглядає право як явище суспільного життя, як правопорядок. Тому дослідження права має ґрунтуватися, у першу чергу, не на когнітивному тлумаченні юридичних текстів, а на аналізі усталених суспільних відносин, ментальності відповідної спільності, її культури. А це пов'язує принципи об'єктивності, всебічності і повноти із принципом правового поліцентризму.

Таким чином, принципи пізнання правових явищ – це основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загальнозначущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження. Принципи, підходи та методи складають методологію правознавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності: навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2008. – 495 с.
2. Мирозвождение // Новая философская энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iphras.ru/elib/1910.html>.
3. Нарижный Ю.А. Философские вопросы / Ю.А. Нарижный. – Днепропетровск: «Видавництво «Промінь»», 2013. – 130 с.
4. Історія західної філософії в контексті вчень про етику обов'язку, державу і право (Античність – друга половина ХІХ століття): навчальний посібник / За заг. ред. В.В. Кузьменка. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 360 с.
5. Зиновьев А.А. Логика высказываний и теория вывода. – Изд. 2-е, испр. и доп. / А.А. Зиновьев. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 160 с.
6. Ильин И.А. Кризис безбожия / И.А. Ильин // Собрание сочинений. – М.: «Русская книга», 1996. – Т. 1. – С. 332–358.
7. Козловський А.А. Гносеологічні принципи права / А.А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1–2. – С. 32–44.
8. Об'єктивний // Словник іншомовних слів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EE%E1%27%BA%EA%F2>.
9. Костицький М.В. Теоретичні й методологічні проблеми юридичної психології та педагогіки / М.В. Костицький. // Юридична психологія та педагогіка. – 2013. – № 1. – С. 3–13.
10. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.